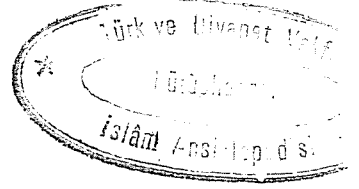

3

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

III

Nesir Heyeti — Editorial Board

HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ

HEATH W. LOWRY

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

III

İstanbul - 1982

TÜRK - ERMENİ AŞIK EDEBİYATI İLİŞKİLERİ

Fikret Türkmen

Türklerle Ermenilerin ilişkileri oldukça eskidir. VII. yüzyılda Hazar Türklerinin Kafkas Bölgesi'ne akınlarıyla başlayan bu ilişki bütün sosyal kurumlarına yayılarak günümüze kadar devam etmiştir. Bu ilişkiler komşu, tabir caizse, kapı bir komşu, olarak yüzyıllarca aynı topraklar üzerinde aynı devletin tabası olarak yaşamış olan bu iki millet, edebî alanda da aynı ilişkiyi sürdürmüşlerdir. Edebiyat ilişkileri, halk edebiyatı, yazılı edebiyat ve âşık edebiyatı sahalalarında olmak üzere pek çok eser yaratılmasına sebep olmuştur.

Bu konuda 20. yüzyıl başlarına kadar ciddi bir araştırma yapılmamıştır. 1900'lü yıllarda başlayan ilk yayınlar ise, maalesef, ilmî olmaktan çok siyasî yönü ağır basan ve taraf tutan yayınlardır. Arşak Çobanyan'ın *Les Trouvères Arméniens*, (1906), M. de Morgan'ın *Histoire du Peuple Arménien*, Charles Downing'in *Armenien Folk Tales and Fable*, (1968), C. Der Molkenian'ın *Contes et Légendes Armeniens* (Paris, 1968) adlı kitapları bu tür eserlerden ilk akla gelenlerdir. Türkiye'de de bu konu ihmal edilmiş, Merhum Fuat Köprülü'nün 1922'de yayınladığı «Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatına Tesiri» adlı incelemesi dışında pek araştırma yapılmamıştır. Batıda ise objektif kalabilen, Jean Deny-Edward Trjarsky'nin *Ph. Turcicae Fundamenta II* da yayınladıkları «La Littérature Armeno-Turque» makalesi dışında ciddi araştırmaya rastlanmıyor.

Son yıllarda, özellikle Ermenistan ve Azerbaycan'da, bu konunun üzerine gidildiği ve dikkate değer araştırmaların yapıldığını görüyoruz. Özellikle Azerbaycan'da Yusuf Vezir Çemenzeminli *Ermeni Aşıqları Tarafından Söylenilmiş Halk Edebiyatı* ve *Türk Edebiyatında Ermeni Müellifleri* adlı iki eseri ile bu konuya dikkati çekmiş, fakat bu iki eser de yayınlanamamıştır. Daha sonraları G. Anton-

yan'ın, *Nizamî ve Ermeni Edebiyatı* (Bakû, 1947), *Ermeni-Azerbaycan Halglarının Edebî Elagası*, (Bakû, 1955), E. Yerevanlı'nın *Ermeni ve Azerbaycan Dostluğunun Edebiyatta İn'ikası* (Yerevan, 1955), Mirali Seyidov'un *Sayat-Nova* (Bakû, 1954), *Azerbaycan-Ermeni Edebî Elagaları* (Bakû, 1976), ve yine Ekber Yerevanlı'nın *Ermeni-Azerbaycan Şifahî Halg Edebiyatı Elagaları*, (Yerevan, 1958), *Azerbaycan-Ermeni Edebî Elagaları* (1968), Yusuf Ramazanof'un *Azerbaycan Dilinde Yazıp Yaradan Ermeni Aşugları* (Bakû, 1977) gibi araştırmalar ve Ermeni yazarlarınca kaleme alınmış biyografi ve edebiyat tarihlerinde bu konu araştırıldı.

Biz bu kısa incelememizde en orijinal ve tabii kol olan âşık edebiyatı üzerinde durmak istiyoruz. Tahminen 400 yıl süren âşık edebiyatı, gerek Türklerde gerekse Ermenilerde, zengin bir kol yaratmıştır. Bu kolda Ermeniler arasından çıkan ve Türkçe söyleyen âşıklar ise iki millet arasındaki yakın ilişkinin en parlak örneğini teşkil ederler.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar gelen bu dönemde Ermeni asıllı Türk âşıklarının sayısı G. Levonyan'a göre 400'ü aşkındır.

Halkın duygu ve düşüncelerini, emellerini dile getiren bu âşıklar gerek Ermeni, gerekse Türk Edebiyatında aynı merhaleleri katederek olgunlaşmışlardır. Türklerde XVI. yüzyıla kadar Ozan adını alan bu sanatkârlar şiirlerin hem yaratıcısı, hem bestekârı, hem de çalıp söyleyen icracısı idiler¹. Aynı şekilde Ermeni şairleri de bu yüzyıla kadar *gusan* veya *yanşak* adını almakta idiler². Manuk Abeğyan'a göre, Gusanlar, şiirlerini bir musikî aleti ile çalıp söylemektedirler. Ayrıca Gusan adı sadece erkek şairlere verilmekte, kadın şairlere ise *varsak* denmektedir³.

XVI. yüzyıldan itibaren Türk saz şairleri *âşık* adını alarak *ozan* kelimesini *boşboğaz*, *herze söyleyen* anlamında kullanmaya başlamışlar, Ermeniler de gusan kelimesini bırakıp *aşug* kelimesini bu sanatkârlara isim olarak vermişlerdir. Bu kelime âşık'tan bozulmuş ve Ermeni söyleyişine uydurulmuştur.

Türk âşıkları, yarattıkları şiirleri belli geleneğe uygun olarak, türkü, bayatı, varsağı gibi boy ve yer adları ile ilgi kurarak isim-

1. Geniş bilgi için bk. Fuat Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul 1934.

2. G. Llevonyan, *Aşuglar ve onların yaratıcılığı*, Yerevan 1944.

3. M. Aboğyan, *Gedim Gusan halg nagmeleri*, Yerevan 1935, s. 175.

lendirmektedir. Aynı durum Ermeniler için de söz konusu olmuş ve aşuglar, şiirlerine *Hayren* adını vermişlerdir. Hayren kelimesi *hayeren* sözünden kısalmıştır. Karabet Kostanyans, hayren okumanın Ermeni dilinde okumak anlamına geldiğini, hay kelimesinin Ermeni, hayren'in ise Ermenice demek olduğunu eklemektedir⁴.

Ermeni halkı, aynen Türklerde olduğu gibi düğünde, toyda, herhangi bir eğlence anında bu hayeranlar'dan okumakta ve çoğu zaman da Ermenice'nin yanısıra Türkçeyi de kullanmaktadır. M. Abegyan'a göre bu tür şiirler Orta Ermenice'ye geçiş döneminde yaratılmış ve XVI. yüzyıldan itibaren de *antuni hayren* yahut sade *antuni* adıyla, Ani ve çevresinde yazıya geçirilmiştir. Bu yeni antuni sözü, Ermenice'de evsiz barsız, gezgin, garip anlamına gelmekte olup, o dönem Türk aşıklarının gezgin yapısı ile büyük bir paralellik göstermektedir. Ayrıca Y. Kanikyan, Tiflis'te 1895'te yayınladığı *Ani Köhnelikleri* adlı eserinde, «Güregen tarafın kadınları, kız evine gittikleri zaman tabilla 4-5 hayren (Mahnı) okuyur. Sonra te'rifleyici mahnılara başlayırlar ki âdeten Türkçedir ve onlara şiir deyirler.» (s. 114) demektedir. Aynı tesbiti M. Abegyan da yapmış, hatta incelediği 1700 Ermenice şiirde bile kafiye kelimelerinin çoğunun Türkçe olduğunu görmüş ve, «Görürük ki dilimiz kafiye bakımından yoksuldu, hem ahenk söz oldukça azdır. Bu yüzden halk çoğu zaman kafiye için tanış olduğu Türk diline mürâcaat etmektedir⁵. diyerek Türkçe'nin sadece aşuglarca kullanılmadığını, halkın da büyük bir bölümünün Türkçe bildiğini belirtmektedir. Bugün halk hikâyesi repertuarında bulunan pek çok hikâye Türk ve Ermeni gençlerinin karşılıklı aşkları üzerine kuruludur. Kerem ile Aslı, Kerim ile Susen, Ermeni Hikâyesi Seyyad ile Hacı Kızı Efruz bunlardan en tanınmış olanlarıdır.

XVI. yüzyıldan önce de bazı Ermeni şairlerinin Türkçe eserler yaratmaya meyil gösterdikleri son yıllarda bulunan Ermeni harfleriyle Türkçe bir el yazmasındaki⁶ Erzincanlı Bluz Hovannes adlı bir şairin 5 dörtlükten meydana gelen şiirinden anlaşılmaktadır. Bu şiir XIII. yüzyıla aittir. Bu yönüyle Türk halk şiiri açısından da çok

4 K. Kostanyans, *Yeni Mecmua*, Tiflis 1896, s. 54'ten naklen Yusuf Ramazanov, *Azerbaycan dilinde yazıp yaradan Ermeni aşugları*, s. 11 ve devamı.

5 M. Aboğyan, *aynı eser*, s. 34-35.

6 Matenadaran, El yazması, no. 2394, s. 125-126.

önemli problemlerin çözümüne ışık tutacak niteliktedir. XIII. yüzyılda Anadolu sahasında tam dördlük halinde elimizde bulunan ilk Türkçe örnek bu şiir olmaktadır. Orijinal metin aynen şöyledir :

Sensin arı gız Meriem
 Yazılıklarına derman
 Tangrıdır senden doğan
 Tangrım anası Meriem

Evel atadan oldu
 Oğul dünyaya geldi
 Kristos Meriem'den doğdu
 Tangrım anası Meriem

Uçmağ gapusun açdı
 Bağlı yolları çözdü
 Beni Tamuğden hurtardı
 Tangrım anası Meriem

Altından direk oldu
 Kristos yemişin verdi
 Bizi yeğden gurtardı
 Tangrım anası Meriem

Altından eziz Meriem
 Cöherden eziz Meriem
 Uçmağ yeesi Meriem
 Tangrım anası Meriem

Aynı şairin, tek dördlük Türkçe bir şiiri daha aynı yazmada bulunmaktadır :

Yeri yeri gâvur oğlu
 Götür bizden muhel sözü
 Sen Hovannes Keşiş oğlu
 Ben Müsürman Molla gızı

Bu şiirlerin her ikisi de XIII. yüzyıldan elimizde bulunan çok kıymetli iki örnek olmaktadır.

XIV. yüzyılın Hovannes Tlkuransi, Ağdamarlı Grigoris gibi Türkçe şiirleri bulunan gusanların az da olsa bazı (Türkçe) şiirleri günümüze kadar gelebilmiştir. Ermeni aşugları sadece Türkçe söylemekle kalmamışlar, söyledikleri şiirlerin şekillerini de Türklerden

almışlardır. Koşma, geraylı, bayatı gibi şekillerle ve hece vezniyle şiirlerini söylemişlerdir. Hatta bağlama (Evvvel-Ahir), Leb değmez gibi tamamen ses oyunlarına dayalı türler de Ermeni Aşuglarınca başarılı bir şekilde kullanılmıştır.

Aşık Miskin Burcu'nun,

Men aşık meni gördüm

Men üste meni gördüm

Men dedim seni görem

Men döndüm meni gördüm⁷

dörtlüğünde şiir (M) sesi ile bağlıdır. Yani mısralar (M) ile başlamakta ve aynı harfle bitmektedir.

Ermeni aşuglarının Türkçe yazmalarıyla ilgili olarak değişik görüşleri mevcuttur. Kevork Ahverdyan «Aşuglardan dindar olanlar, zengin Ermeni dilini yalnız kendilerini yaratan Allah'a duada ve dine ait öğütlerde kullanmış, dünyevî duygularını ise başka dillerde (Farsça, Türkçe) terennüm etmiştir⁸». Garekin Levonyan ise, Ermenilerin Türklerle içiçe yaşadıklarını ve pek çoğunun Türkçe isimler aldıklarını söylemektedir⁹.

G. Ağayan da, konuya tamamen siyasî açıdan bakmaktadır. Ermeni Aşugları zulümden korktukları veya hükümdarlara yaklaşmak ve onların zulümlerini azaltmak için başka dillerde yazmışlardır¹⁰ demektedir.

Bütün bu iddialar tamamen şahsî fikirlerden ibarettir. Aşuglar pek çok dinî ve terbiyevî şiirleri de Türkçe söylemişlerdir. Ağayan'ın iddiası ise temelden sakattir. Sayat-Nova dışında hiç bir Ermeni Aşugunun bulunduğu bölgedeki sarayla yani yöneticilerle teması olduğu hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Ayrıca Türkçe söylenmiş şiirler içinde büyük çoğunluk aşk ve tabiat konulu şiirlerdir.

Bir iki istisna dışında siyasî konulu şiir bulunmamaktadır. Bütün bu görüşleri karşılaştıran Ekber Yerevanlı, Ermeni Aşuglarının, Türkçe söylemelerini şu sebeplere bağlamaktadır :

a) Türkçenin geniş bir arazide konuşulan en yaygın dil olması.

7 Yusuf Ramazanov, *aynu eser*, s. 120.

8 G. Ahverdyan, *Sayat-Nova*, Moskova 1852, s. 3-4'ten naklen E. Yerevanlı, *Azerbaycan-Ermeni edebî elagaları*, s. 279.

9 Garekin Levonyan, *Ermeni aşugları*, Aleksandropol 1892, s. 133.

10 G. Ağayan, «Ermenilerin şimdiki şifahî nağmeleri», *Daraz Gazetesi*, 1893, no. 9, s. 140'tan naklen E. Yerevanlı, *aynu eser*, s. 271.

- b) Ermenilerin Türklerle sürekli komşuluk ve dostane ilişkileri.
- c) Dinleyici toplama imkânı.
- d) Aşugların kendini yerli halka daha yakın hissetmek isteği.
- e) XVI. yüzyıldan başlayarak Türk aşık şiirinde görülen büyük gelişme.
- f) Eski Ermeni edebî dilinin (Graparların) devam etmesi, halkın bu dili anlamayışı.
- g) Ermeni aşugların merakı ve gösterdikleri büyük faaliyet¹¹.

Ermeni Aşugları buldukları coğrafi bölgelere ve kullandıkları dillere göre G. Levonyan tarafından beş büyük mektebe ayrılmaktadır. Yazara göre, bunlardan ilki *İran-Ermeni mektebi* ki, bu XVII. yüzyılın ikinci yarısında başlamakta, XVIII. yüzyılın sonuna kadar devam etmektedir. Gul Egaz ve Mgırdıç tarafından temsil edilmektedir. Bu mektepte Ermenice, Türkçe ve Farsça olmak üzere üç dilde şiir yazılmış Gul Serkis, Gul Arzunı, Emiroğlu, Bahıroğlu, Abdinoğlu, Seferoğlu gibi aşuglar bu mektebe intisab etmişlerdir. En meşhurları ise Gul Artun'dur. Bu aşug İran'ın Salmast şehrinde doğmuş ve kendisine kısaca Haro da denmiştir. Seyyar satıcılık ederek pek çok yeri dolamıştır. Şöhreti İstanbul'a kadar ulaşmış, hakkında, İstanbul'da ve Bakû'da yazılar yazılmıştır. Şiirlerinin çoğu Türkçe ve Farsça'dır. Türkçe şiirlerinden biri şöyledir:

Ey ağalar, ey gaziler
 Göy çadırda duran kimdi
 Ezel mizan terazini
 Ora çekib guran kimdi

Hagg güllerin öz veteni
 Bendeyler yoldan öteni
 Derya üstünde kotanı
 Onu goşan, süren kimdi

.....

Sen insansan, cin değilsen
 Toprahsan sen, tin değilsen
 Salmas'lı Artun değilsen
 Seni senden soran kimdi?

11 E. Yerevanlı, *aynı eser*, s. 277.

İkinci mektep *Türk-Ermeni mektebidir*. Levonyan bu mektebin merkezinin İstanbul olduğunu, Artin ve Rumanî tarafından kurulduğunu belirtmektedir. Bu mektep XVII. yüzyılın ilk yarısında başlamakta XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmektedir. Keşişoğlu, Şükrü Nicumî, Şakirî gibi Ermeni asıllı Türk âşıklarınca temsil edilmektedir. Bu âşıklar Türk saz şairleri gibi Türkçe şiirler söylemişler, Türkçe adlar almışlar ve klasik Türk edebiyatının Bakî, Fuzulî, Nabî gibi büyük şairlerinin tesiri altında da kalmışlardır.

Üçüncü mektep *Gürcü-Ermeni mektebidir*. Temeli Sayat-Nova tarafından atılan bu mektep XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Şamlı Melka, Budakoğlan, Kçük-Nova, Sayatoğlu ve Lezzet Oğlan gibi mensupları olan bu mektepte aşuglar, Ermenice, Türkçe ve Gürcüce söylemişlerdir. Bu mektebin en tanınmış şairi Sayat-Nova'dır.

Sayat-Nova (1712-1795), Ermenilerin yetiştirdiği en büyük şairlerden biridir. Türk âşıklarından Hataî ve Tufarganlı Abbas'ın etkisi açık olarak görülür. Üç dilde söylediği şiirlerinde Türk halk hikâyelerinden Leyla ile Mecnun, Ferhat ile Şirin, Aşık Garip, Kerem ile Aslı gibi tanınmış kahramanların maceralarına sık sık telmih yapmıştır. Türkçe şiirleri de son derecede başarılıdır.

Gavvas olup deryalara dalmışam
 Ferhat gibi aşk gayası delmişem
 Macnun kimi Leylî deyip galmışam
 Gözüm galmış nazlı yârın yolunda¹²

dörtlüğünde görülen telmihler Türk halk edebiyatının etkisini açık olarak göstermektedir.

Âşık Edebiyatının bir kolu da Halk hikâyeleridir. Bilhassa XIX. yüzyılın Türkçe söyleyen aşugları, Türk halk hikâyelerini de tercüme, adaptasyon ve yeniden yapma şekillerinde Ermenice'ye aktarmışlardır. Bu ilişki bir taraftan Ermeni Halk Şiirinin gelişmesine, ufkunun genişlemesine, bir taraftan da halk hikâyelerimizin daha çok yayılmasına sebep olmuştur.

Ermeni Hikâyeci-Aşugları içinde Civanî (1848-1909) bir ekol kuracak kadar büyük başarı göstermiş ve 1877 de biraz genişleterek ve şahıs adlarını Ermenileştirerek Âşık Garip ve Şahsenem'i,

1891'de Kerem ile Aslı'yı, 1895'de Şah İsmail'i ve daha sonraları da başka hikâyeleri Ermenice'ye kazandırmıştır. Civanî'nin izinden giden Aşug Cemali, Koroğlu Hikâyelerinin kollarından çoğunu (1898-1904 yılları arasında), Aşug Sezâî «Emrah ile Selvi»yi, C.M.A. imzalı bir aşug Ferhat ile Şirini (1913) Ermenice'ye kazandırmışlardır. Agek Mhiteryan da Aşık Garip, Tahir ile Zühre, Şah İsmail, Leyla ile Mecnûn ve Ferhat ile Şirin'i, şiirleri Türkçe kalmak şartıyla Ermenice'ye çevirmiştir.

Bütün bu hikâyeler Ermeni halkınca da sevilmiş kısa sürede defalarca yeni baskıları yapılmıştır. Söz gelimi, Aşık Garip Hikâyesi, 25 yıllık bir sürede 8-9 defa basılmıştır. Kerem ile Aslı Hikâyesi de 1877-1914 yılları arasında 5 baskı yapmıştır.

Türk Halk Hikâyelerinin tercüme ve adaptasyonlarının yanı sıra, onlara benzetilerek aynı yapı içinde, orijinal Ermeni hikâyeleri de tasnif edilmiştir. Bunlardan en dikkate değer olanı Arslan Aga Hikâyesidir. Bu hikâye, Dede Korkut'taki Deli Dumrul Hikâyesi'nin konusu işlenerek tasnif edilmiştir. Her iki hikâyede de Azrail'i tanımayan kahramanların, onunla mücadelesi vardır. Yine her ikisinde de kahramanlar Azrail'e mağlub olunca, canlarına karşılık bir başkasının canını buldukları takdirde ölümden kurtulacaklardır. Deli Dumrul da, Arslan Aga da önce baba ve annelerine giderler, onlar canlarını vermezler. Sonunda eşlerine gidince, onlar kocalarının uğruna canlarını feda edeceklerini söylerler. Böylece Tanrı'nın lütfuna mazhar olup mutlu ve uzun bir ömür sürerler¹³.

Sonuç olarak yüzyıllar boyunca birlikte yaşayan, aynı duyguları, aynı görüşleri paylaşan Türk ve Ermeniler, dış tesirlere kapalı oldukları sürece mutlu ve dostça yaşamışlar, bu dostluklarını edebiyatın bütün türlerinde dile getirmişlerdir. Ermeni asıllı Türk âşığı, Aşık Emir (öl. 1882)'in Ermenice söylediği bir dördlüğün aşağıdaki tercümesi son derecede ibret alınacak değerdedir¹⁴ :

Din ayrı, möhkem gardaşig
 Senin bahtına benzerik
 Gol bir, el bir éliyek, birlikte dağık (Dağız)
 Ayrılığda, nazik bir goluk.

¹³ Arslan Aga'nın metni için bk. Mireli Seyidov, *Azerbaycan-Ermeni edebî elagaları*, Bakû 1976, s. 11-13.

¹⁴ Mireli Seyidov, *aynı eser*, s. 177.